

(2.1.2.2) A kommunikátum

Időnként kénytelenek vagyunk levelet írni a telefonkorszakban is. Nem csak a közvetlen kommunikációnak vannak akadályai, de a telefonnal közvetítettnek is lehetnek. Sőt, adódhat olyan helyzet, például olyankor, ha sok különféle érdeket harmonizáló megállapodás kidolgozásáról van szó, amit akkor is érdemes leírni, ha a megállapodó felek mindegyike ugyanabban a szobában van a megállapodáskor. A levél, az írásban rögzített megállapodás és még számtalan egyéb forma úgy tűnik fel, mint az élő beszéd alternációja. A levél helyettesíti a beszédet, voltaképpen azonban mindkét esetben ugyanazt a célt szolgáló eszközökről van szó. A levél is, az írásban rögzített megállapodás és – természetesen – az élőbeszéd is a kommunikáció eszköze.

Kommunikátumnak nevezzük a kommunikáció *eszközét* (a kommunikátum helyett szokásos még a *közlemény* és az *üzenet* terminus is). Eszközt igen sokféle cselekvés közben használunk. Vannak persze olyan cselekvések is, amelyek nem igényelnek eszközöket, így például a *járás* vagy az *ülés*. Vannak olyan cselekvések, amelyek megvalósíthatók eszközök igénybevitelével és anélkül is; avagy másként fogalmazva: vannak olyan célok, amelyek akár eszközt igénylő, akár eszközt ne igénylő cselekvésekkel megvalósítható. Ha a tűzifa felaprítása a megvalósítandó cél, mert a nagyobb darabok nem gyulladnak meg a kályhában, akkor ez megvalósítható favágás formájában, amely baltát és/vagy fűrészgépet igényel eszközként, de megvalósítható (ha ennek vannak is korlátai) olyan tördeléssel is, amely nem igényel semmiféle eszközt. Ugyanígy vagyunk az evéssel is: az evőeszközök roppant fontosak, de általában nélkülük is megvalósítható az evés. A körözött bűnöző üldözését végző rendőrök olyan tevékenységbe vannak belebonyolódva, amit igen nehéz volna segédeszköz, manapság: fénykép vagy fantomkép nélkül végezni.

Azt mondani, hogy a levél a kommunikáció eszköze, nem jelent különösebb fogalmi nehézséget. Jelent azonban fogalmi nehézséget, azt mondani, hogy az élőbeszéd egy darabja, egy *megnyilatkozás* a kommunikáció eszköze (szokásos még, de kevésbé szerencsés a *nyilatkozat* terminus is). Az eszközről ugyanis általában azt tartjuk, hogy *anyagszerű* és *tárgyszerű*. A levél esetében ez érvényes, de nem a megnyilatkozás esetében. A megnyilatkozás, mint élőbeszéd anyagszerűségéről lehetséges beszélni, ugyanakkor nem lehet beszélni a megnyilatkozás tárgyszerűségéről. Ha azonban arról beszélünk, hogy a tárgyszerű dolgok voltaképpen valamiféle egységet jelentenek: a levelet ketté tépve anyagszerűsége nem csorbul, de egysége többé-kevésbé biztosan. Ebben az értelemben lehet mondani azt is, hogy például az egyik kézzel fejünk hátsó hajjal fedett részének megérintése félig sem kommunikálja azt, amit mindkét kezünk tarkónkon való tartása kommunikál, hiszen ennek a gesztusnak az egysége szenved csorbát félkézzel való végrehajtásakor.

A "kommunikációs eszköz" kifejezés olyan *anyagszerű egységekre* használható, amelyekben más eszközökhöz képest van *valami többlet*, ami – talán – a lényegét adja s a kérdés az, hogy miként is lehet erről a többletről fogalmat alkotni.

(2.1.2.2.1) A kommunikátum konstituensei

Nevezzük a kommunikátum azon konstituensét, amelyet anyagszerűnek tekintettünk *szignifikánsnak*, s nevezzük azt a másikat, amely a kommunikátumban, mint eszközben többletként van jelen, *szignifikátumnak* (e terminusokkal kapcsolatban lásd még az 1.1-et).

Az "Esik az eső" mondatot leíró betű/szósor (ezzel foglalkozik – a különböző írásrendszereket is beleértve – a *grafematika*) vagy a kimondott (hangzó) hangsor; sőt meghatározott ideig tartó zaj és fonémásor az (ezzel foglalkozik a *fonetika*, illetőleg a *fonológia*), amit szignifikánsként kategorizálunk. A gesztusnak azt a konstituensét kategorizáljuk szignifikánsként, amelyet nem tud a kommunikátor produkálni, ha átmenetileg elzsibbadt a karja vagy ha hirtelenül nem tudja kirántani a kezét a zsebéből vagy ha bármilyen más módon, de – mondjuk így – fizikailag akadályozva van.

A személyközi kommunikáció szokásos szignifikánsainak típusai vagy a percepció modalitások alapján adhatók meg (ilyenkor beszélhetünk *látható*, *hallható* - és így tovább - szignifikánsokról), vagy pedig – s ez a szokásosabban – *verbális* és *nemverbális* szignifikánsokról lehet beszélni. A verbális szignifikánsok közé a *természetes nyelvi* (magyar, német, finn stb.) szignifikánsok és a *nem természetes (mesterséges) nyelvi* szignifikánsok tartoznak. A nemverbális szignifikánsok közé a szokásosan *tárgynyelvnek* nevezett támpontok (az öltözködéstől a lakásberendezésig), a test mozgással kapcsolatos *kinezikus*, a testtartással kapcsolatos *poszturális*, a térközökkel kapcsolatos *proxemikus*, a végtagokkal kapcsolatos *geszturális* (beleértve ebbe olyan sajátosságokat is, mint a siketek kommunikációját segítő *jelnyelvet*), az arcjátékkal kapcsolatos *mimikai*, a bőrt érő nyomáskülönbségekkel kapcsolatos, illetőleg a hideg és a meleg érzetre alapozó *taktilis*, a szagokkal kapcsolatos *kemikus*, a *tekintet* és a *paralingvális*, illetőleg a *vokális* szignifikánsok (a hanglejtés, a beszédsebesség, a szupraszegmentális elemek) tartoznak; illetőleg az írás (a grafematikus, vagyis a kézírás, illetőleg a tipografikus, vagyis a nyomtatott, a gépírt vagy az elektronikusan előállított, képernyőn megjelenő alfanumerikus és grafikus karakterek) (vö. például Atkinson 1984, Axtell é.n., Barthes 1967, Baudrillard 1984, Frank 1957, Goffman 1967, Hall 1966, Hernádi 1982, Hoppál 1972, Knapp 1972, Pease 1981).

A kommunikátum szignifikátuma az, amire a kommunikátum szignifikánsa irányul. Például az a konstelláció a környezetünkben, amelyre az "Esik az eső" megnyilatkozással utalunk, vagy: az, amelyet az "Esik az eső" megnyilatkozásban kimondott propozícióval írunk le (amelyet némi pontatlansággal az "Esik az eső" mondat jelentésével azonosítunk). A konstellációt (esetet) az "Esik az eső" megnyilatkozásban kimondott mondat által jelentett propozíció írja le. Lehetnek olyan szignifikátumok is, amelyek komplexebbek annál, semminthogy egyetlen propozícióval leírhatók volnának. Ezek leírását *propozíció-struktúrákkal* lehet megtenni (és magát a kommunikátumot néha a hozzátartozó szignifikáns típusától függetlenül szövegnek nevezik: így beszélnek például a szoros értelemben vett szöveg mellett *vizuális szövegről*). Különböző propozíció-struktúrák ismertek: narratív, argumentatív, ezen belül pl. a következményrelációra épülő és így tovább. Ezeknek a struktúráknak gyakran van grammatikai jegyük (például az anafóra vagy a katafóra vagy a mondat-konnektívumok), de általánosságban lehet azt mondani, hogy a mondat szintjén jelöletlenek s csak kontextuális elemzéssel lehet őket feltárni (ennek keretében lehet kohézióról vagy koherenciáról beszélni vagy éppen a preszuppozíciók rendezettségéről). A propozíció-struktúrák vizsgálata - szokásosan - logikai feladat (vö erről például Barth – Krabbe 1982, Barth – Martens 1982, Békés 1982, Bíró 1984, Brown – Yule 1983, Coulthard 1985, Duranti 1985, Eemeren et alii 1984, 1987a, 1987b, 1987c, 1989, Kopperschmidt 1985, Petőfi 1990, Petőfi et alii 1994, Seuren 1985).

(2.1.2.2.2) A szignifikáció

Kati és Péter megbeszélték, hogy Kati egy cserép muskátlit tesz az ablakba, ha nincsenek otthon a szülei, akik nem szeretik, ha Péter megjelenik náluk és a fiatalok eltűnnek Kati szobájába. Másnap délután, amikor Péter Katiék felé vette lépteit látja is, hogy kint van az ablakban a cserép virág. Péter bemegy Katiék házába, csenget lakásuk ajtaján és legnagyobb meglepetésére Kati édesanyja nyit ajtót. A meglepetésből menekülés lesz. Utóbb aztán kiderült, hogy Kati édesanyjának megváltozott a programja, otthon maradt, takarítani kezdett s akkor rakta ki az ablakba a zavart keltő virágcserepet. Kati pedig ezt csak az után vette észre, hogy Péter már elviharzott. Kati és Péter személyes megegyezése volt (pontosabban lett volna) az az alap, amely Pétert az alkalmi szignifikánsból: az ablakba tett muskátliból a megfelelő szignifikátumhoz (következtetéshez) vezette (vezethette volna): szabad az út.

Az asztalomon található kilónyi súlyú `kavics`-nak csak számomra van jelentősége (mondhatnám jelentéstelisége), vagyis valamiféle többlete, ahhoz képest, hogy mindössze valamiféle levélnehezéknek nézik a be nem avatott vendégek. Számomra viszont egy régen volt esemény emléke, amely emlék életrajzom része.

Annak számára, aki nem tud németül az a megnyilatkozás, hogy "Es regnet" nem tudja azt a többletet jelenteni, amit a németül tudóknak jelent: legfeljebb annyi a számára hozzáférhető többlet, hogy mondtak valamit, s – mondjuk – nem a szél zúgása okozta a zajt: ami persze adott esetben lehet még így is jelentőségteli.

A szignifikátum a *szignifikáció* keretében van a szignifikánshoz rendelve. A szignifikáció az a helyzet (vagy másként: az a viszony), hogy az "Esik az eső" megnyilatkozásban kimondott mondathoz, mint szignifikánshoz éppen az a szituáció kapcsolódik, amelynek leírása az "Esik az eső" mondattal kifejezett propozícióval tehető meg.

A szignifikáció, mint viszony az "Esik az eső" mondat kimondásával tett megnyilatkozás a kommunikációs közösség tagjai számára a magyar nyelv tudásának következtében áll fenn. Az, amit magyar nyelvnek nevezünk az adott kommunikációs közösség tagjai – normálisan – személytelen és kölcsönös tudásként birtokolnak. A szignifikáció Péter és Kati muskátlija esetében vagy az asztalomon található `kavics` esetében személyes tudás következtében áll fenn mindazok számára, akik számára *ez* a szükséges tudást elérhető.

A *szignifikáció* azonban nem csak egy sajátos viszony. Van *módja* is: lehet olyan, mint az "Esik az eső" mondat kimondásával tett nyelvi megnyilatkozás esetén, vagyis *szimbolikus*. Ugyanígy szimbolikus a muskátli vagy az asztalomon levő kő szignifikációja is. Lehet azonban másféle is: a gesztusok hevesége *ikonikusan* szignifikálja a szignifikátummal kapcsolatos intenzitást. És így tovább.

Egy-egy szignifikációs rendszer, például a magyar nyelv, nem egyetlen egyféle szignifikációs móddal dolgozik. Sokás úgy gondolni, hogy az "asztal" szimbolikus szignifikálja azt a bizonyos bútordarabot, akkor amikor egyáltalán szignifikálja. Az "asztalos" szó azonban egészen másféleképpen és egyáltalán nem függetlenül az "asztal" szó szignifikációjától. Az "asztalos" ugyanis már kötött pályán mozog, ha eldőlt, hogy mit is szignifikál az "asztal", vagyis valószínűtlen, hogy az "asztalos" a `cipész` értelmében legyen használva.

A *szignifikáció*nak van *értelme* is (a beszédkatuselméletben szokásos terminussal: *illokúciós ereje* vagy *értéke*, vö. Austin 1975, Searle 1967, 1969, 1979, Searle – Vanderveken 1985): ha azt mondjuk vasárnap ebéd közben, hogy "Sótlan a leves", akkor ezzel látszólag állítottunk valamit (s talán van is olyan helyzet, amikor csakugyan ez történik, de aligha erről van szó akkor, ha ugyanazt az asztalt ülik körül a partnerek és ugyanazt a levest eszik), valójában valamilyen indirekt (vagyis a látszat ellenére való) értelme van a beszédcselekvésnek (a kommunikációnak), például *felszólításként* értendő a sótartó közelebb adására vonatkozóan. Ha azt mondom egy régen látott ismerősnek telefonon, hogy "Holnap Veszprémben leszek", akkor a körülményektől függően lehet, hogy csak *állítás* hangzott el egy jövőre vonatkozó eseménnyel kapcsolatban, lehet azonban, hogy *fenyegetés* volt, de az is lehet, hogy *ígéret*. Ezeket a különbségeket manapság mint különböző *attitűdöket* írják le, s mind a pszichológiában, mind pedig a logikában kiterjedt irodalma van (vö. például (Buda 1985, 1988, Csepeli 1993, 1997, Forgas 1985, Hewst6ne 1988, Pléh – Síklaki – Terestyéni 1997, Síklaki 1990, Searle – Vanderveken 1985).

Valójában igen sokféle *értelemben* kommunikálhatunk s nem egyszer ugyanaz a megnyilatkozás különféle kommunikációs értelem megvalósításának lehet az eszköze. Az alábbi felsorolás csupán érzékeltetni akarja, hogy mi minden pályázhat arra, hogy a szignifikáció (s így többnyire a kommunikáció) értelmének tekintsük: *állítás, bántás, bátorítás, befolyásolás, beiratkozás, benevezés, beszámolás, bevallás, bocsánatkérés, célzás, célozgatás, csábítás, csalogatás, csúfolás, dicsérés, égetés, elbeszélés, elismerés, elítélés, elnevezés, előléptetés, elsíratás, eltiltás, elutasítás, esküvés, érvelés, évődés, felelősségre vonás, felháborodás hangoztatása, felhívás, félrevezetés, felszólítás, fenyegetés, figyelemelterelés, figyelmeztetés, fogadalomtevés, fogadás, fohászkodás, fölszentelés, gúnyolódás, hazudozás, hitegetés, idegesítés, ígérés, imádkozás, incselkedés, ironizálás, ítézés, jellemzés, kényszerítés, kérdés, kérdőre vonás, kérés, keresztelés, megkérés, kicsinyítés, kicsúfolás, kimagyarázás, kíváncsiskodás, könyörgés, követelés, lekicsinylés, magyarázás magyarázgatás, magyaráztkodás, megmagyarázás, megalázás, megalázkodás, megbántás, megbocsátás, megdicsérés, megengedés, megfogadás, megígérés, megítélés, megkérdezés, megnevezés, megnevettetés, megnyugtatás, megrovás, megsértés, megsértődés, megszegényítés, megszentelés, megszidás, megtiltás, megvallás, megvigasztalás, megszarolás, nagyítás, nevelés, óhajtás, panaszkodás, parancsolás, pletykálgatás, rábeszélés, rimázkodás, sértés, sértegetés, szidás, szidalmazás, simogatás, sírás, siránkozás, sirdogálás, szitkozódás, tanítás, tiltakozás, tiltás, tréfálgatás, utánzás, utasítás, üldözés, vágycsoport, vigasztalás, zavarba hozás és zsarolás.*

Mindezek lehetnek a kommunikáció *explicit* értelmei és lehetnek *implicit*ek is. Ekkor vagy *implikálják* az adott értelmet (ez volt a "Sótlan a leves" esete) vagy valamilyen *előfeltételezés*én keresztül kommunikálják (mint akkor, ha az ismeretlen jövevényeket így mutatják be: "István a feleségével érkezett": ez a megállapítás ugyanis előfeltételezi annak az állításnak az igazságát, hogy "István nő"). Mindezek – mondhatjuk így – *komolyan* vannak mondva: aki mondja, úgy is gondolja. Lehet azonban másként is, például *színészkedve* a színpadon (az adott szerepet megformáló színész nem feltétlenül gondolja úgy is, amit mond) vagy *gyakorolva* például nyelvórán, amikor semmiféle gondolásról nincs szó, pusztán – például – a mondat szerkezetből mondat alkotása a feladat (vö. Austin 1975, László 1984, Searle 1969). Voltaképpen bármely kommunikátum kommunikálható komolyan vagy színészkedve vagy gyakorlásképpen és így tovább. Hogy éppen hogyan van, azt különböző támpontok alapján döntenek el a kommunikátorok. Lehetséges olyan eset is, amikor a kommunikáció komolyan kezdődik, de nem így végződik: mondjuk, tiltásként kezdődik és tréfálgatásként végződik (szokás ezt *átkapcsolásnak* nevezni, vö. Goffman 1981).

A szignifikáció leggyakrabban a kommunikatív aktus keretében történik. A kommunikatív aktus (a kommunikáció) komplex: egyaránt jelenti a szignifikáns *konstruálását* (például a fonémák produkcióját, a mondat kimondását, a paralingvális elemek produkcióját, a mimika, a gesztusok, a testtartás – ha vannak – produkcióját), a szignifikátum *konstituálását* és a szignifikáció *értelmének megadását*. Pontosabban a szignifikáns megkonstruálása a szignifikációs rendszer érvénye mellett egyúttal azt is jelenti, hogy megtörtént a szignifikátum konstitúciója, valamint értelmének megadása, s így – végeredményben – maga a kommunikatív aktus.

A kommunikációkutatás manapság ennek a kommunikatív aktusnak alapvetően két koncipiálását ismeri. Egyrészt a beszédaktuselmélet mintájára lehetséges ez: lényegileg egy efféle gondolatmenetet követett az itteni bemutatás is (vö. például Austin 1975, Searle 1969, 1979, 1985, Pléh – Terestyéni – Síklaki 1997, Terestyéni 1981, 1985), másrészt funkcionálisan, akár egy-egy funkciót illetően, például az érzelmi állapot kifejezését (vö. Davitz 1964) a meggyőzést (vö. Bettinghaus 1968) vagy akár teljes taxonómiákon keresztül (vö. például Black 1968, Bühler 1923, Jakobson 1960, Robinson 1972).